

NAZİRLƏR

XUDADAD BƏY RƏFİBƏYLİ - SƏHIYYƏ NAZİRİ; ÜMURİ-NAFİƏ VƏ KEYRİYYƏ (SOSIAL TƏMİNAT) NAZİRİ

MUSA BƏY RƏFİYEV - PORTFELSİZ NAZİR; MƏZAHİB VƏ MÜAVİNƏ ((MƏZHƏBLƏR VƏ SOSIAL TƏMİNAT) NAZİRİ; SƏHIYYƏ NAZİRİ

İSMAYIL XAN ZİYADXANOV - HƏRBİ İŞLƏR MÜVƏKKİLİ

ASLAN BƏY SƏFİKÜRDİLİ - POÇT VƏ TELEQRAF NAZİRİ; ƏDLİYYƏ VƏ ƏMƏK NAZİRİ

SƏMƏD AĞA MEHMANDAROV - HƏRBİYYƏ NAZİRİ

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının istiqlal məfkurəsinin daşıyıcılarından olan Əlimərdan Bəy Topçubaşovun həyat və fəaliyyəti haqqında əksər tədqiqat materialı hər dəfə yeni faktların üzə çıxmasına şərait yaradır. Ə.Topçubaşov dövrünün yüksək təhsil almış hüquqşünası, elm, ictimai xadimi və nəşir idi. Peterburq Universitetində təhsil aldığı illərdən başlayaraq dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə biganə qalmaması onun fikir və düşüncələrinin inkişafını millətin taleyüklü məsələlərinə yönəltdi. Onun bütün fəaliyyətində əsas məqsəd, özü demişkən, "qəflət yuxusunda" olan millətin milli oyanışında, milli azadlıq hərəkatının düzgün istiqamətlənməsində ziyalı kimi iştirak etmək idi. Qarşıda duran məqsəd və vəzifələrin vahid təşkilat proqramının yoxluğuna baxmayaraq, dövrün ziyalılarının, xüsusilə Ə.Topçubaşov və onun yaxın silahdaşlarının fəaliyyət istiqamətləri çox düzgün müəyyənləşdirilmişdi:

- xalqın maarifləndirilməsi və mədəniyyətin inkişafına nail olmaq (yalnız bu yolla cəhalətə və fanatizmə qalib gəlmək olardı);
- milli şüurun oyanışı və xalqın haqq və hüquqlarının dərkinə çalışmaq;
- azadlığın, müstəqilliyin müstəmləkəçiliyə və milli ədavət siyasətinə qalib gəlməsinin yollarını müəyyənləşdirmək;
- islam bayrağı altında ümumrusiya ərazisində milli azadlıq ideyalarını mübarizəyə yönəltmək;
- türk xalqlarının birliyi ideyasını (vahid dil, mənəviyyət ümumiyyəti, vahid milli ideologiya) gələcək qalibiyyətin əsas simvolu kimi qəbul etmək.

Dərin hüquq təhsilinə, ictimai-siyasi dünyagörüşə və milli ruha malik Ə.Topçubaşov qəbul etdiyi fəaliyyət proqramının hər mərhələsində çətinliklə olsa da, nailiyyət qazanırdı.

“Sözün əsl mənasında, Ə.Topçubaşov yaradıcılığı ilə tanışlıq Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin ən vacib məqamlarının mənzərəsini əks etdirir. Millətin ən fədakar oğulları xalqın gələcəyi uğrunda mübarizə apardıqları halda, onlar sovet dövrü materiallarında “xalq düşmənləri” kimi yazılmışlar. Ə.Topçubaşovun ictimai-siyasi fəaliyyətinin püxtələşməsində məktəb rolunu oynayan “Kaspi” qəzetini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

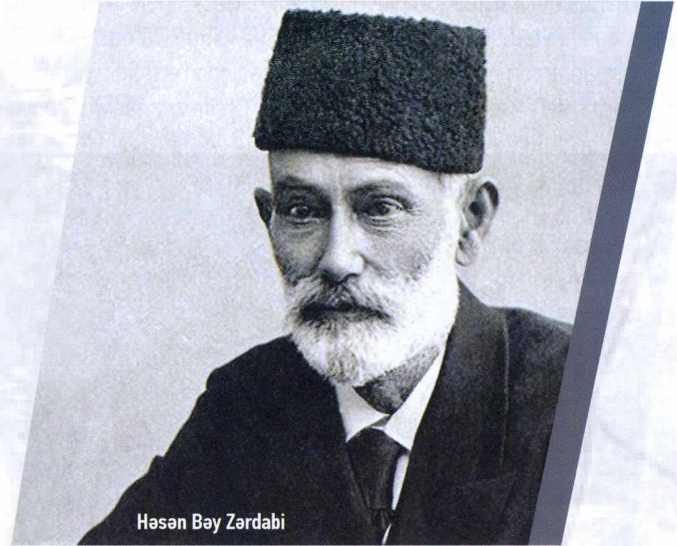
Qısa bir dövrdə redaktor kimi fəaliyyət göstərən M.A.Şahtaxlıdan sonra Əlimərdan Bəyin “Kaspi” qəzetinin ikinci müsəlman redaktoru olması, maarifpərvər mesənət Zeynalabdin Tağıyevin uzaqgörənliyi ilə qəzet və mətbəə işinə diqqətini yönəltməsindən sonra baş verdi.

Artıq 1898-ci ildə Ə.Topçubaşovun redaktor təyin olunduğu vaxtdan “Kaspi” qəzeti “müsəlman “Kaspi”si” adlandırılmağa başladı. Yeri gəlmişkən, “Kaspi” qəzeti ilə bağlı ideya-amalların inkişafında istiqamətləndirici maarifpərvər ideoloq H.Zərdabinin fəaliyyətini xüsusilə vurğulamaq gərəkdir. Dövrün bütün milli-mədəni, maarifçilik mübarizəsində xalqın, millətin taleyüklü məsələlərinin həllində H.Zərdabi ziyatların məsləhət yeri, istinad nöqtəsi idi. Əlimərdan Bəyin qayınatası Həsən Bəyi hərtərəfli yüksək qiymətləndirərək onun bütün məsləhətlərini dinləməsi fəaliyyətinin uğur əmsalına çevrilmişdi. Həsən Bəylə Əlimərdan Bəyi təkcə qohumluq əlaqələri deyil, ən başlıcası, milli məfkurəyə xidmət amalı birləşdirirdi. Birgə müəyyənləşdirilən gələcək hədəflər böyük düşüncə xadimlərinin mərhələli fəaliyyətində çox dəqiq həyata keçirilirdi.

“Səlahəddin Xəlilovun təbirincə desək: “Milli ruh öz inkişafında mərhələlərdən keçir. Bir şəxsin özünüdərk yolunda emosiyadan təfəkkürə və oradan da fəlsəfi dünyagörüşünə doğru keçdiyi yola bənzər, bir millət də yalnız ruhun emosional halından fəlsəfi özünüdərk məqamına yüksələrək əsl böyük millət olur”. Bu fikir Əlimərdan Bəyin həyat və fəaliyyətinin mərhələləri ilə eynilik təşkil edir.

Peterburq Universitetinin məzunu kimi Tiflis mühitində vəkillik fəaliyyətinə başlaması sonralar onu gərgin ictimai-siyasi proseslərin, qaynar ədəbi mühitin mərkəzi olan Bakıda məskunlaşmağa sövq etdi. 1894-cü ildən Bakıda yaşaması onun milli düşüncəli ziyalı təbəqəsi ilə yaxından tanışlığına şərait yaratdı.

1881-ci ildən fəaliyyətə başlayan, Azərbaycan tarixində yeni ruhlu mətbuat orqanı olan “Kaspi” qəzeti xalqın milli intibah və istiqlal hərəkatında böyük rol oynadı. 1897-ci ilin sonlarından “Kaspi” mətbəəsinin H.Z.Tağıyev tərəfindən 57 min rubla satın alınmasında, hətta naşirliyi öz üzərinə götürməsində Ə.Topçubaşovun qayınatası, böyük maarifçi ideoloq H.Zərdabinin məsləhəti tarixi əhəmiyyətə çevrildi.

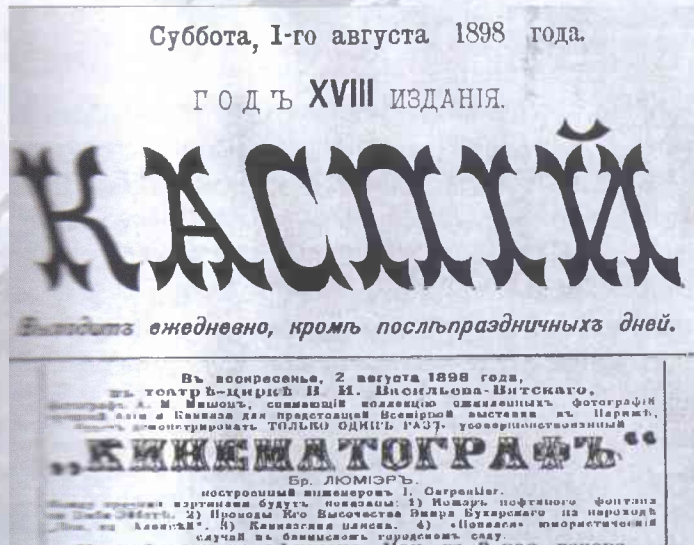

Həsən Bəy Zərdabi

Siyasi qınaqlara məruz qalmaması üçün H.Z.Tağıyevin mətbəəni Ə.Topçubaşova icarəyə verməsi haqqında müqavilə imzalaması 1898-ci ildən “Kaspi” qəzetinin fəaliyyət proqramını milliləşdirdi. Onun redaktoru olduğu “Kaspi” qəzetini “müsəlman “Kaspi”si” adlandıranlar çox haqlı idilər. Fəaliyyət ideyasının milli-mədəni inkişafına, maarifçiliyə, milli oyanışa çağırışa, fəhlə və kəndlilərin hüquqlarını dolaylı yolla da olsa, müdafiə etmək istiqamətinə yönəlməsi qəzetin tam milli mövqedən çıxışı etdiyini göstərdi. Əlimərdan Bəyin əqidəsində cəmlənən düşüncə fəlsəfəsi təkcə kağız üzərində yazı deyil, problemlərin həlli yolları, hüquqi əsaslarla izah olunur, ideyanın həyata keçməsi prosesi onun “biz hər bir halda ictimaiyyətin və həqiqətin tələblərinə cavab verməyə borclu yuq, həqiqət mətbuatın ali məqsədidir” fikri kimi həyatının bütün mərhələlərində fəaliyyətinin düsturuna çevrildi.

Onun redaktorluğu dövründə qəzetin gündəlik tirajının on minə çatması, Rusiya ərazisində yaşayanlara, xüsusilə türkdillilə və müsəlman dininə mənsub xalqlara nüsxələr göndərilərək onları birliyə səsləməsi Əlimərdan Bəyi ümummüsəlman lideri kimi yüksək dəyərləndirirdi.

Çevik düşüncə tərzinə və operativ fəaliyyət vərdişinə malik olması Əlimərdan Bəyə hadisələri məqamında düz-

gün qiymətləndirməyə, milli düşüncə sahiblərindən ibarət dost çevrəsini genişləndirməyə imkan yaradırdı. 1905-ci ildə mətbuat tariximizdə öz yeri olan "Həyat" qəzetinin idarəçilik məsələsində rəhbərliyi tərəddüd etmədən Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğluna tapşırılmışdı. Bu ərafədə Azərbaycanın ilk "millət xadimi" kimi birinci Dövlət Dumasının vəkili statusunda bütün Qafqaz müsəlmanlarının, Rusiya müsəlmanlarının lideri səviyyəsində onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Xalq, millət fədaisi kimi gördüyü işlər Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına qədərki dövrdə onun dövlət lideri kimi yetişməsində xüsusi rol oynadı. Cəsarətli addımları müxalif mövqedən çıxış edərək "Vıborq bəyannaməsi"ni imzalaması və buna görə də üç ay həbsə məhkumluğu ilə nəticələndi. Sözün əsl mənasında, Ə.Topçubaşovun böyük siyasi lider, milli istiqlal düşüncəsinin ideoloqu kimi yetişməsi 1917-ci ildə Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının qurultayına sədr seçilməsində öz təsdiqini tapdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranmasında böyük

nin müstəqilliyinə dünya dövlətlərinin münasibətini, dövlətlərarası münasibətdəki problemlərin və onların həlli yollarının araşdırılmasında reallıqları əks etdirirdi. Nəhayət, "azərbaycançılığın bu dövrdəki rəsmi çərçivələri hansı miqyasda idi" sualının cavabları da həmin əsərdə çox dəqiqliklə göstərilmişdir. Müstəqilliyini yeni qazanan Azərbaycan haqqında məlumatı olmayan ingilis polkovniki Tappella verilən tarixi cavablar dövlətinə vətəndaş sevgisinin məzmunu kimi, dövlət quruculuğu işində hüquq təhsilinin mükəmməliyinin göstəricisi kimi Ə.Topçubaşovu həm də bir tarixi şəxsiyyət olaraq səciyələndirir. 1918-ci ilin 16 noyabrında Mirzə Mahmud xanla görüşən Topçubaşovun gərəksiz dialoga sövq edilməsi nəticəsində onun siyasi çevikliyini sübuta yetirən mənzərənin şahidi oluruq. Azərbaycanın müstəqilliyini gözü götürməyən İranın şovinist səfiri dövlətin "Azərbaycan" adlandırılmasının, bu adla gələcəkdə "nələrə nail olmaq" istəyinin xofunu gizlədə bilmir. Buna bənzər daha bir

Ə.Topçubaşov

xidmətlər göstərməsini o, özünün vətəndaş, ziyalı vəzifəsi kimi qiymətləndirirdi. 1918-ci ilin avqust ayında fəvqəladə səlahiyyətli nazir kimi qatıldığı İstanbul şəhərində keçirilən toplantıda ilk dəfə Azərbaycan dövlətinin qarşıda Türkiyə dövləti ilə diplomatik münasibətləri müzakirə olundu. Əlimərdan Bəyin bütün siyasi danışıqlarında AXC-nin fəaliyyət ideologiyası olan azərbaycançılığa sədaqətini o dövrün sənədi kimi qiymətləndirilən "İstanbulda diplomatik söhbətlər" (1918-1919-cu illər) əsərində görürük. Bu əsər AXC-

vəziyyət: 1919-cu il yanvarın 9-da İranın xarici işlər naziri Məmalik Əli Qulu xan ilə dialogu zamanı Ə.Topçubaşov azərbaycançılıq mövqeyini müstəqil dövlət məmuru kimi verdiyi tutarlı cavablarda təsdiq etdi. Müstəqilliyimizə şübhə ilə yanaşmış, hətta "Muxtariyyətinizi saxlamaqla İran dövlətinin himayəsində olmaqla xarici dövlətlərdən qoruna biləcəyinizi" təklif edən xarici işlər nazirinin öz dövlətinin məramını çatdırması Topçubaşovun tutarlı cavabları ilə susdurulur. O vurğulayırdı ki, müstəqilliyin əsas, başlıca şərti ölkənin ərazi bü-

tövlüyünü qorumaq və tarixdə xalqın və dövlətin iradəli duruşunu sübut etməkdir. Hətta 1918-ci il erməni-Azərbaycan münaqişəsindən sonra müxtəlif dövlətlərin Azərbaycana təzyiqinin artdığı bir vaxtda Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin müstəşarı Rəşad Hikmət bəyin "5-10 kəndlə Azərbaycan nə varlı olan deyil, nə də kasıb" təklifinə qarşı Topçubaşov sübut və dəlillərlə tarixi torpaqlarımızın müdafiəsinə qalxdı, hətta ermənilərin nə zaman bu yerlərə köç etdiyini, Qarabağdakı, İrəvandakı məkrli niyyətlərini ortaya qoydu. Azərbaycan dövlətinin adından bu fikirlə qəti razi olmadığını bəyanladı.

“ 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərən müstəqil Azərbaycan Respublikası parlamentinin sədri kimi Azərbaycanın Paris konfransına göndərilən sülh heyətinə başçılıq edəndə də o, fikirlərində və qətiyyətində dövlətçilik və azərbaycançılıq mövqeyini əsas ideya kimi qorudu. Əlimərdan Bəy müstəqil Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərinin təşəkkülündə müstəsna xidmətlərə malik idi. Azərbaycan dövlətinin yeni təşəkkül tapan müstəqilliyinin 1920-ci ilin yanvarında Versal Ali Şurası tərəfindən tanınması onun siyasi fəaliyyətinin mükəmməlliyini göstərdi.

San-Remo, London, Spa konfranslarında Azərbaycanın hüquqlarını yüksək şəkildə müdafiəsi dövlətçilik fəaliyyətimizə qızıl hərflərlə yazılmalıdır. Qısa bir ömür yaşamış AXC-nin fəaliyyəti dövründə istər siyasi-diplomatik münasibətlərdə, istər daxili-millət məsələlərinin həllində, istərsə iqtisadi məsələlərə dair layihələrin Azərbaycan dövlətinin xeyrinə yönəldilməsində Topçubaşovun fəaliyyəti yüksək qiymətə layiqdir. Cənubi Qafqazda möhkəmlənməkdə olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin yüksəliş xofu qonşu dövlətləri narahat etməyə bilməzdi.

Rusiyanın bolşevizm siyasəti ilə ölkəmizə təcavüzünün müstəqilliyimizə son qoyduğu dövrlərdə də Ə.Topçubaşov Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mücadiləsini qətiyyənlə durdurmadi. Mühacirətdə davam edən istiqlal mübarizəsi Rusiyanın işğalını dünyaya çatdırmaqda idi. 1920-ci ilin noyabr ayında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyəti qarşısında Azərbaycanın Rusiyanın işğalına məruz qaldığını söyləyərək dünya dövlətlərinin diqqətini bu məsələyə çəkdi. Azərbaycan oğullarının canı-qanı bahasına qurduğu Azərbaycan Cümhuriyyətinin taleyi onun taleyinə çevrilmişdi. Fransada mühacir həyatı yaşayan Əlimərdan Bəy durmadan mübarizə apararaq Azərbaycanın taleyüklü məsələsi uğrunda kəskin ruhda yazılan məqalə və çıxışlarında Rusiyanın təcavüzünə dünya dövlətlərinin hüquqi qiymət verməsini tələb edirdi. 1922-ci ildə London və Genuya, 1923-cü ildə Lozannada bu təcavüzün Azərbaycanda törətdiyi faciələr, dağıntılar, itkilər haqqında dünyaya məlumat verdi. İstiqlal savaşı mühacirətdə daha kəskin şəkildə davam edirdi.

Ə.Topçubaşov diplomatik səfərlərdə olması ilə əlaqədar

müstəqillik qazanan doğma vətəninə cəmi üç ay yaşaya bilmişdi. Görkəmli alim Vilayət Quliyevin 2009-cu ildə nəşr olunmuş "Kədərlə ildönümü, yaxud Parisdə dəfn" sərəlvəli yazısında qeyd olunur ki, Avropanın ən nüfuzlu siyasət qurumları, media orqanları ilə yaxınlığı, onları Azərbaycanla həmrəy olmağa yönəltməsi, eyni zamanda, "Prometey" (1930-1936-cı illər, redaktoru Georgi Qvazava), "Severniy Kafkas" (1934-1938-ci illər, redaktoru B.Baytuqan) jurnallarının nəşrini meydana çıxarmışdı. Bu jurnallar onun dünyasını dəyişdiyi gün haqqında nekroloqla birgə, tanınmış adamların dəfndə iştirakı haqqında yazaraq Avropa və mühacir ziyalılarının Əlimərdan Bəyə olan sonsuz ehtiramını qeyd edirdi. O, mühacirətdə yaşayan Qafqaz xalqlarının lideri kimi yüksək hörmət qazanmışdı. Elə buna görə də dəfn mitinqində Qafqazdan olan mühacir ziyalılar onun bütün xalqların, heç bir münaqişəyə baxmayaraq, həmrəy olmalarına çalışdığını söylədilər.

Azərbaycan milli təşkilatı adından Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, gürcü milli təşkilatı adından A.Çxenkei, Qafqaz dağlıları adından Ta-usullan Çakman, Ukrayna milli təşkilatı adından V.Petroviç, Fransa Şərq Komitəsi qurucuları, həmçinin onların mətbuat orqanlarının rəhbərləri, ayrı-ayrı dövlət qurumlarının Fransadakı nümayəndələri bu dahi insanla vidalaşmağa gəlmişdilər.

Azərbaycan xalqının milli şüurunun oyanmasında, müstəqillik uğrunda mübarizədə, dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasında, AXC-nin yaranması, onun möhkəmlənməsi proseslərində və Rusiyanın Azərbaycana təcavüzü, müstəqilliyin itirilməsindən sonra mühacirətdən bu işğala qarşı ömrü boyu apardığı mücadilə Ə.Topçubaşovun adını azərbaycançılıq məfkurəsinin öncüllərindən biri kimi dövlətçilik tarixinə yazdı. Bu gün onun böyük əhəmiyyətə malik çoxşaxəli fəaliyyətinin hər sahəsi geniş tədqiqat mövzusu kimi işlənəlməlidir. Uzun illər boyu adının çəkilməsi qadağan olunan böyük dövlət xadimi, dövlətçilik və azərbaycançılıq məfkurəsinin banilərindən biri – Ə.Topçubaşovun ruhu qarşısında tarixi minnətdarlıq borcunu onun zəngin irsini hərtərəfli araşdıraraq gələcək nəsələ çatdırmaqla qismən də olsa ödəyə bilərik.

Topçubaşov şəxsiyyəti, onun zəngin irsi bu gün müstəqil Azərbaycanın yoluna işıq salır, ötən əsrin sonlarında öz istiqlalına qovuşmuş ölkəmizdə onun adı daim əziz tutulur. Heç də təsadüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra 1993-cü ilin dekabrında ilk rəsmi səfərini etdiyi Fransada Əlimərdan Bəyin məzarını ziyarət etmiş, onun xatirəsinə ehtiramını bildirmişdi. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu dahi şəxsiyyətin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncamı da dövlətçilik irsimizə təəssübkeşlikdən irəli gələn tarixi addım kimi qiymətləndirilməlidir. ❖

Sona Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru